

A nagyhindi illabialitás változásai

1. Bevezetés

Dolgozatomban a nagyhindi nyelvjárás egyes magánhangzóinak változásairól kívánok rövid ízelítőt adni. Munkám megírásának objektív előzménye, hogy az említett település „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak kutatópontja volt, és a nyelvhasználatából való értékes adatok változásvizsgálata a magyar dialektológia sűrű feladatai közé tartozik (vö. KISS 1998: 929–35).

A nagyhindi dialektust a szakirodalom nyelvjárászigetként tartja számon, melynek legfontosabb jellemzőjeként a labiopalatális magánhangzók hiányát jelöli meg (vö. IMRE 1971: 369). A legújabb dialektológiai kézikönyv szerint azonban Nagyhinden ez a fonémahiány mára már lényegében eltűnt, csak a nyomaik lehetők fel (FODOR 2001: 330).

A Nyitra vidéki falvak mára már nyelvszigethelyzetbe is kerültek (vö. SÁNDOR 2000), ezzel tanulmányozásuk még több tanulsággal jár, mint a belső nyelvjárászigeteké. Azzal ugyanis, hogy elszakadtak az összefüggő magyar nyelvterülettől, az ott azóta végbement változások nem érintették őket, s így minden más nyelvjárásnál több régiséget őriztek meg (LANSTYÁK 1988: 11). A mai dialektológiai szakirodalom erre a jelenségre a *f á z i s e l t o l ó d á s*, *f á z i s k é s é s* fogalmakat használja (KISS 2001: 194).

2. Nagyhind története, szociológiai rétegzettsége

Nagyhind (szlov. Velké Chyndice) a Nyitra-vidék északkeleti peremén, Verebelytől 5 km-re északnyugatra, a Zsitva folyó jobb partján fekszik. Az első írásos említése 1234-ből való, amikor II. András király oklevelében a közeli garamszentbenedeki kolostorhoz tartozó Szelepcsény földjeinek határaként tünteti fel a falut, *Hymd* alakban (Gy. 1: 476). Ez a név etimológiailag azonos a Győr-Sopron megyei *Himod* helynévvel, amely puszta személynévből keletkezett magyar névadással (FNESz.).

1268-ban IV. Béla király a gimesi Forgáchoknak ajándékozta a falut és vele együtt az egykori Harsány nevű települést is. Ez a falu ma már nem létezik, csupán Nagyhind 1892-es kataszteri térképe utal valamikori létezésére. Egy 1274-ből származó okirat Harsány lakosait, akik királyi halászok és hálószővők voltak, a szomszédos Nagyhindre (*Hymod*) költözteti. Mezőgazdaság és a halászat

jellemezte tehát Nagyhind ősi lakosainak életmódját, melyet a község — halász-hálót és ekevasat ábrázoló — címere is tükröz.

A XIII–XIV. század fordulóján a Forgáchok birtokait Csák Máté szerezte meg, akinek halála után először a királyé, majd ismét a Forgách családé lett a falu. 1576-ban Nagyhindet felégették a törökök, a lakosság jelentős része el is pusztult, ugyanis az 1664-es adóösszeírásban mindössze 9 adófizetőt találunk Nagyhinden (BLASKOVICS 1993: 293).

Nagyhind földjeit a XVIII–XIX. században többek között a Paluska, a Szlávy és a Weiss család is birtokolta. A község 1918-ig, majd 1938–1945 között tartozott Magyarországhoz. 1976-ban közigazgatásilag összevonták *Chyndice* néven a szomszédos Kishinddel, amely szlovák falu. A lakosság lélekszáma ezzel majdnem a kétszeresére ugrott, de nemzetiségileg erősen vegyessé vált. Az 1991-es népszámlálás adatai szerint az összevont községek lakossága 760 fő, ebből 84,61% a szlovák és 15,39% a magyar (ŠÚSR. 52). A két község 1992-től ismét különvált. A 2001-es népszámlálási adatok tanúsága szerint azonban Nagyhind lakossága erősen megfogyatkozott. A 350 nagyhindi lakosból 260 szlovák, 87 pedig magyar nemzetiségű, de 122 lakos anyanyelve magyar (ŠÚSR. 52).

Fontos még megemlíteni a lakosság korösszetételét. Az összlakosság 20,5%-a 20 év alatti, 36%-a 21–40 év közötti, 23%-a 41–60 év közötti és 19%-a 60-év feletti (ŠÚSR. 52). Öröndetes tény, hogy az összlakosság nagy arányban fiatal, azonban ezek a fiatalok már inkább szlovák nemzetiségűek és anyanyelvűek.

3. A nagyhindi nyelvjárás

A nyelvjárási bibliográfiák szerint a legrégebb ismert nyelvészeti adatok a nagyhindi nyelvjárásról 1947-ből valók (BENKŐ–LŐRINCZE 1951). A nyelvatlasz próbagyűjtéseit összegző kötet (BÁRCZI 1947) húsz térképlapján hat lexémát találhatunk, melyekben a köznyelvi labiális *ö, ő, ü, ű* helyén illabiális *ë, é, í, i* szerepel (*ëregmama, bikkëny, csész, vëdër, ëcset, këcsëge*). IMRE SAMU rendszerébe nyelvjárászigetként került be a dialektus, az említett labiopalatális magánhangzók hiányának jellegzetességével, de azzal a megszorítással, hogy ez a sajátosság Nagyhinden pusztulóban van (IMRE 1971: 369). Hasonló hangtani sajátosságokkal jellemzi a szakirodalom még a kupuszinai nyelvjárást is, a „Magyar dialektológia” pedig egyedüli hangtani típusként tartja számon az említett nyelvjárást, bár megjegyzi, hogy a kupuszinai telepések valószínűleg Nagyhindről kerültek a Bácskába, innen ered a hasonlóság (vö. FODOR 2001: 330).

Izgalmas kérdés a (két) nyelvjárás kialakulásának a története, mely nyelvi adatok hiányában csupán feltételezéseken, illetve más tudományágak ismeretein alapszik. Ezek közül legbiztosabb alapnak a Nyitrai járás etnikai térszerkezetének alakulásáról szóló kutatási eredményeket tekinthetjük. A tárgyalt terület az etnikai és nyelvi határ közepén található. A magyarság betelepülésének későbbi jellege, valamint a török idők utáni telepítések mind az erős szláv hatást támasztják alá (vö. TÁTRAI 2002). A vizsgált terület elszigeteltsége miatt bizonyos

nyelvi jelenségek eltérően alakulhattak és őrződhettek meg. A szláv nyelvekben közismerten nincsenek meg az *ö, ő, ü, ű* fonémák, illabiális párjaik viszont használatosak. Bizonyos lexémák illabiális ejtése emiatt alakulhatott ki, de ez nem érintette az összes olyan magyar szót, melyben *ö, ő, ü, ű* fonémák találhatók. Egyik idősebb nagyhindi adatközlőm elmondta, hogy az *ö* nagyanyja még „tótossan” mondta, hogy *gyíré* meg *pispék*, de ők már ezt nem használják.

A nyelvjárás kialakulásáról szóló feltételezéseket nyelvtörténeti kutatásokkal szükséges majd pontosítani.

4. A mintavétel

A labiopalatális magánhangzók változásainak vizsgálatára olyan módszert kellett választanom, amely által minél több olyan szót adnak vissza az adatközlők, melyek köznyelvi változatában *ö, ő, ü, ű* szerepel. A magyar nyelvjárások atlaszából kiválasztottam tehát minden olyan kérdést, melyek köznyelvi változatában szerepelnek az említett fonémák. 262 kérdésből álló kérdőív jött ezáltal létre, melyhez először az atlaszbeli válaszokat dolgoztam fel. A kérdőívet ezután felhasználtam az adatközlőkkel való beszélgetések során.

Adatközlőim mindannyian nagyhindi lakosok. Igyekeztem a rétegzett mintavétel szabályai alapján végezni a kutatást, és adatközlőimet is eszerint kiválasztani. 15 adatközlőm volt (6 férfi, 9 nő), akik közül 5-5 személy képviseli az egyes generációkat (0–25, 35–50, 60–). Legnehezebb dolgom a fiatal korosztály kiválasztásakor volt, ugyanis többnyire vegyes házasságokból származó fiatalokat találtam, akik saját bevallásuk szerint keveset használják a magyar nyelvet, és nem tudnak jól magyarul. Nem is tudtak a kérdőív minden kérdésére magyarul válaszolni.

A mintavétel 2004 februárjában és márciusában az adatközlők lakásán két részben történt. Először kötetlen beszélgetést kezdeményeztem, melyet igyekeztem titkos felvételekkel megörökíteni. A következő alkalommal a kérdőíves vizsgálat már nem zavarta annyira az adatközlőket.

5. A vizsgálat eredményei

Az alábbi fejezetben a fonémagyakorisággal foglalkozó dialektológiai munkák alapján különféle csoportosításban tárgyalom az illabiális hanghelyettesítést. Vizsgálom hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, továbbá azokban a szavakban, melyekben mindkét helyzetben megtalálhatók az említett fonémák, valamint a csupán köznyelvi változatban előforduló labiális fonémák csoportjában. A könnyebb összehasonlítás érdekében a kapott eredményeket szócikkekbe rendezve is közlöm. A szócikkekben először „A magyar nyelvjárások atlaszá”-ból vett kérdések térképlapjainak sorszámát találhatjuk. Ezt követően a nyelvatasz Nagyhindre (Csz. 5.) vonatkozó válaszait tüntetem fel (köznyelvi alak, majd az 1952–1963-as nagyhindi adatok), az ott használt sajátos minősítésekkel — régies (), újabb [], ritka <> — együtt. Nagyhinden 1952-ben IMRE SAMU és

KÁLMÁN BÉLA gyűjtött, majd az ellenőrző gyűjtést 1963-ban DEME LÁSZLÓ végezte el (DEME–IMRE 1975: 298). A szócikkek végén || jel után a 2004-es vizsgálat válaszait közlöm. Azokat a lexémákat, melyekben illabiális hanghelyettesítés található, félkövér betűtípussal szedve emelem ki.

Az egyes alfejezetek után összesítem a kapott eredményeket, összehasonlítom az illabiális fonémagyakoriság arányát a nyelvatlasz és a 2004-es vizsgálat nyelvi adatai között.

5.1. Illabialitás kizárólag hangsúlyos helyzetben

22. köles: *köless*, (**këless**) || *köles*
 37. gyökere: *gyüke*, (**gyike**) || *gyüke*, *gyökere*
 47. tör (kukoricát): *tör*, (**tër**) || *tör*
 54. hüvely: *szurok*, **hívej**, **hivej** || *szurok*, *hüvej*
 81. fű: **fj**, **fű**, **fí** || *fű*
 82. füvet: **fihet** || *füvet*, *füvet*
 83. füves: **fihess**, <**fijes**> || *fühess*, *füves*, *füves*
 91. körte: *körtí*, (**kërtí**) || *körtí*, *körte*
 92. körtét: *körtít*, (**kërtít**) || *körtít*
 93. körték: *körtík*, (**kërtík**) || *körtík*
 96. őszibarack: *őszibárász*, (**észibárász**) || *őszibárász*
 104. fürt (teljes): *fej*, *szöllőfej*, *szőlőfej*, **firt**, **fürt** || *szöllőfürt*, *szöllőfürt*, *szőlőfürt*, *fürt*
 112. kökény: *kökíny*, (**këkíny**) || *kökíny*, *kökény*
 117. fűzfa: **fiszfű** || *fűszfű*
 191. törek: *törek*, (**tërek**) || *törek*
 235. kályhacső: **csív**, <*csűv*>, [*cső*] || *cső*, *kályhacső*
 247. kétfülű kosár: **filkás** || *kás*
 251. bögre: *bādok*, **gëbre**, *göbre*, [*bögre*] || **gëbre**, **gëbreike**, *bādok*, *csésze*
 271. fűrés: **fírész**, *fürész* || **fírész**, *fürész*
 323. csüd: **csítg**, *csülök* || *csűg*
 336. bög: *bög* || **bög**
 379. kölykezik: *fijáddzik*, <*kölközik*> || *fijál*, *fijáddzik*, *kölkëddzik*
 444. kötény: *kötíny*, (**këtíny**) || *kötín*, *kötíny*
 445. melles kötény: *egíszkötíny*, *kötíny*, <*melleskötíny*> || *kötín*, *kötíny*, *kötínruhá*
 456. ülep: **illep** || *üllep*, *ülep*
 465. öcsém: *öcsém*, <*testvirém*> || *öcsém*
 470. vőlegény: **vélegíny**, **vélegény**, <**véllegíny**> || *vőlegény*
 483. özvegy: **özvegy** || *özvegy*
 492. könny: *könny* || **könny**
 509. hüvelykujj: *pálécújj*, **hívejkúj**, **hivelkúj** || *páléc*, *hüvejkúj*
 531. fősvény: *uzsērāk*, <*uzsorāk*>, *uzsorá*, *fősvíny*, <**fësvíny**>, <*sugori*> || *fősvíny*, *uzsorāk*, *zsugori*
 558. köp: *köp* || **köp**, *pluvāz*
 583. szó: **szé** || *szó*
 596. ügyvéd: *üdvígy*, (**idvígy**), **igyvíd**, *ügyvíd*, (**igyvíg**) || *ügvígy*, *ügvígy*, *ügvígy*
 619. görény: **gëríny** || **gërin**, **gërin**
 622. sündisznó: **szindisznó**, **sindisznó** || *sün*, *sündisznó*
 625. szürkevarjú: *szürkevarnyú*, (**szürkevarnyú**) || *várjú*, *várnyú*, *szürkevarjú*, *szürkevarnyú*
 645. szöcske: *vádló*, *zódló* || *szöcske*
 669. öt: *öt*, (**ët**) || *öt*
 687. könnyebb: *könnyeBB*, (**kënnyebb**) || *könnyebb*
 688. öregebb: *öregebb*, (**ëregebb**) || *öregebb*
 712. rühes: **rihëss**, *birgëss* || *rühös*
 715. zöld: *zöd*, (**zéd**) || *zöd*, *zöld*
 721. süket: **siket**, <**sikët**> || *süket*, *siket*
 724. bő: *bő* || **bő**, *tāg*
 728. öket: *ökët*, (**ikët**), (**ékët**) || **ikët**, *ököt*
 761. tőle: *tőle*, (**téle**) || *tőle*, *tőlle*
 762. tőletek: *tőleték*, (**téleték**) || *tőleték*, *tőlleték*
 765. mögé: **mëgé** || *mögé*
 767. össze: **össze**, (**ëssze**) || *össze*, *ëssze*, **ësszi**

781. jössz: *gyűsz*, (**gyűsz**) || *gyűsz*
782. jön: *gyün*, (**gyün**) || *gyün*, *gyön*
783. jönnek: *gyünnek*, (**gyünnek**) ||
gyünnek, *gyönnek*
784. jöttek: *gyüttek*, (**gyüttek**) || *gyüttek*,
gyöttek
785. jönne: *gyünne*, (**gyünne**) || *gyünne*,
gyönne
817. lósz: *lősz*, (**lősz**) || *lősz*
818. ló: *lő*, (**lő**) || *lő*
819. lőttem: *lőttem*, (**lőttem**) || *lőttem*,
löttem
820. lónél: *lőnni*, (**lőnni**) || *lőnni*
838. őrzy: *őrzy*, (**őrzy**) || *őrzy*
839. őrizte: *őrszte*, (**őrszte**) || *őrszte*,
őriszte
840. őriztéték: *őrsztíték*, (**őrsztíték**) ||
őrsztíték, *őrisztíték*
841. őriztek: *őrsztek*, (**őrsztek**) ||
őrsztek, *őrisztek*
842. őrizték: *őrsztík*, (**őrsztík**) || *őrsztík*,
őrisztík
865. kötné: *kőtni*, (**kőtni**) || *kőtni*
866. kötnénk: *kőtnink*, (**kőtnink**) || *kőtnink*
872. üzen: *izen* || *üzen*
877. repül: *repű*, (**repű**) || *röpő*, *röpő*
907. törje: *törje*, (**törje**) || *törje*
914. kötni: *kőtnyi*, (**kőtnyi**) || *kőtnyi*
923. kötve: *kőtvē*, (**kőtvē**) || *kőtvē*, *kőtvē*
931. műhely: *míhej*, [**míhel**], <*méhel*>,
[műhel] || *kovácsműhej*, *műhej*,
kovárnyá
947. völgy: *vőgy*, (**vőgy**) || *vőgy*, *völgy*
949. csósz: *csósz*, (**csósz**) || *csósz*
959. tű: *tő*, (**tő**) || *tő*, *tű*
960. vőfély: *vőfíny*, *vőfíny* || *vőfíny*
968. kő: *kő*, (**kő**) || *kő*, *sutēr*
969. kövek: *kővek*, (**kővek**) || *kővek*
970. kővel: *kővel*, (**kővel**) || *kővel*
971. köves: *köves*, (**köves**) || *köves*
1002. ökreink: *ökrejink*, (**ökrejink**) ||
ökrejink
1003. ökreitek: *ökrejíték*, (**ökrejíték**) ||
ökrejíték
1004. ökreik: *ökrejik*, (**ökrejik**) || *ökrejik*
1048. tűz: *tyűz*, (**tyűz**), *tíz* || *tűz*
1049. tüzet: *tyüzet*, (**tyüzet**) || *tüzet*
1136. üveg: *öveg*, (**öveg**) || *üveg*
1137. üvegje: *övegje*, (**övegje**) || *üvegje*
1139. szívük: *szívők* || *szívők*, *szívük*
1148. füle: *file* || *file*, *füle*
1149. bőre: *bőre*, (**bőre**) || *bőre*
1153. öccsége: *öccsijé*, (**öccsijé**) || *öccsijé*

Az adatok alapján látható, hogy a fenti 91 köznyelvi szó helyett 82 esetben találunk illabiális hangmegfelelést a nyelvatlasz nagyhindi adatai közt. (Azaz a köznyelvi szavak 90%-át illabiális változatban használták.) Összesen 95 lexémában bukkant fel a hangsúlyos helyzetű labiopalatális fonéma illabiális párja. A nyelvatlasz szerint ebből 57 archaizmus, 1 neologizmus, 4 pedig ritkán használt szó. A többi lexéma a nagyhindi nyelvjárás aktív eleme volt az atlasz gyűjtésének idején. A *kétfülű kosár* lexéma azért került ebbe a csoportba, mert nyelvjárási változatában (*füles kosár*) hangsúlyos helyzetben találjuk a tárgyalt fonémákat.

A 2004-es adatok szerint 10 lexémában található illabiális hanghelyettesítés hangsúlyos helyzetben. Ezek közül a *file* erősen visszaszorult archaizmus, csak egy idős adatközlőtől hallottam, a *siket* pedig ritkán használt. A többi lexéma általánosan ismert. Egyes szavak viszont (mint például *fírész*, *gēbre*, *gēriny*) más környékbeli nyelvjárásokban is az aktív szókincs részei (vö. PRESINSZKY 2000: 40, SÁNDOR 2000: 74).

5.2. Illabialitás kizárólag hangsúlytalan helyzetben

64. sütőtök: *úritök*, (**úritök**) || *úritök*
 114. fenyő: *fenyő* || *bórfü*, *fenyő*, *fenyőfá*
 115. fenyőt: *fenyőt* || *bórfát*, *fenyőfát*,
fenyőt
 152. fergettyű: **fērgetyű** || *fērgettyű*
 165. kocsikenőcs: **szekérkenyécs**, **szekér-
 kenécs**, **kenécs**, <**szekérkenyécs**>, *kocsi-
 kenőcs*, *(kálámász)*, *(kolomász)* ||
kenyőcs, *kolomász*, *zsír*, *másztv*
 172. gyepelő: **gyēplé** || *gyēplő*, *gyēplő*
 179. marokszedő: **márokszédé**,
márokszédő || *márkozó*, *márokszédő*
 186. cséplőgép: **csíplégép**, **csíplégép**,
másiná || *csíplőgép*, *másiná*
 200. tető: **tető**, (**teté**) || *tető*
 206. elsőszoba: *ēsőhāz* || *ēsőszobá*, *ēsőhāz*
 218. lepedő: *lepedő*, (**lepedé**) || *lepedő*
 225. fésű: **físe**, *físz*, (**físe**) || *físz*, *físzű*
 238. tívó: **tívé**, *tívó* || *tívó*
 263. teknő: *teknő*, (**teknye**), (**teknye**) ||
teknő, *teknő*
 268. véső: **vísé**, *vísó* || *vísó*
 285. kaszakó: *kászákó* || *kászákó*
 306. szűrő: *szűrő*, (**szíré**) || *szűrű*, *szűrő*
 311. kiszedjük: *kiāsuk*, *kiāssuk*, *kiszéggük*
 || *kiāssuk*, *kiszéggük*
 335. kéréddzik: *kírōddzik*, (**kírēddzik**) ||
kírōddzik, *kírōzik*
 340. meddő: **meddé**, *meddő* || *meddő*, *üres*
 404. befőtt: **befétt** || *béfött*, *kompót*
 418. élesztő: **illeszté**, *illesztő* || *illesztő*
 420. megörli: *mögōrōli* || *mögōrōli*,
srótoljá
 447. fejkendő: **keszkenyé**, *keszkenyő*,
[kendő] || *keszkenyő*, *keszkenő*, *kendő*
 448. kesztyű: **kesztyű**, *kesztyű* || *kesztyű*
 490. szemöldök: **szēmēldék**, *szēmöldök* ||
szēmöldök
 529. libabőrös: *lúdbōrōs*, <*lúdhúsos*> ||
lúdbōrōs
 582. vetélő: **vetíllé**, <*vetōllō*> || *vetōllō*,
vető
 595. jegyző: **jeddzé** || *jeddző*
 606. felhő: *főlyhő*, (*fējhé*) || *főlhő*
 610. kiderül: **kiderül**, *kiderül* || *kiderő*
 630. barázdabillegető: *bárázdábillegető*,
 <*bárázdámádār*> || *bárázdábillegető*
 653. hétfő: (**hetfé**), *hetfő* || *hetfő*, *hétfő*
 665. kettő: *kettő*, (**ketté**) || *kettő*
 696. keserű: *keserő*, (**keseré**) || *keserő*
 701. felső: *főső*, (**fésé**), [*fělső*] || *főső*, *fělső*
 702. külső: *kíső*, (**kísé**), *kűső* || *kíső*, *kűső*
 703. belső: *bēső*, (**bēsé**), (**belsé**) || *bēső*,
belső
 717. ismerős: *ismerős*, (**ismerés**) ||
ismeröss, *ismerős*
 725. színű: **színé** || *színő*
 732. kitől: *kitő*, (**kité**) || *kitő*, *kitől*
 738. kívül: **kívé** || *kívű*
 739. belül: **belé** || *belű*
 763. belőle: *belőlle*, (**belélle**) || *belőlle*,
belőlle, *belőlle*
 766. nélkül: *nikű*, (**niké**) || *nikű*, *nélkül*
 772. megyünk: *mēgyünk*, (**mēgyink**) ||
mēgyünk
 863. megnézzük: *mēgnyízzük*, (**mēgnízzik**)
 || *mēgnyízzük*, *mēgnízzük*
 871. megnő: *mēgnyő*, (**mēgnyé**) || *mēgnyő*,
mēgnő
 890. megjelöli: *mēgjelōli* || *mēgjelōli*
 894. megesküsznek: **mēgeskínnek**,
mēgeskínnek || *mēgesküsznek*
 944. idő: *idő*, (**idé**) || *idő*, *üdő*
 953. velő: *velő*, (**velé**) || *velő*, *spik*
 978. tetű: *tető*, (**teté**) || *tető*, *teű*
 979. tetűk: *tetők*, (**teté**) || *tetők*, *teűk*
 990. erdő: *erdő*, (**erdé**) || *erdő*
 1063. estétől reggelig: *estētō rēggelig*,
 (**estéti rēggelig**) || *estētō rēggelig*
 1081. tejből: *tejbő*, (**tejbé**) || *tejbő*, *tejből*
 1109. kertből: *kerbő*, (**kerbé**) || *kerbő*
 1112. kertünk: **kertink** || *kertünk*
 1114. kertjük: **kertyék** || **kertyék**, *kertyük*
 1139. szívük: **szívék** || **szívék**, *szívők*, *szívük*

Hangsúlytalan helyzetben kisebb számban jelentkezett az illabialitás: 61 köznyelvi lexéma helyett 51 esetben találunk illabiális hanghelyettesítést a nyelv-

atlaszban. (Tehát a köznyelvi szavak 83%-át illabiális változatban használták.) Mindez 59 nagyhindi lexémát jelentett, melyből 31 archaizmus, 1 pedig ritkán használt minősítést kapott akkor.

A 2004-es vizsgálat szerint jelenleg hangsúlytalan helyzetben majdnem teljesen kihaltnak tekinthető ez a sajtóságos hanghelyettesítés. Bár a *kertyék* és *szívék* szavakban még élő, de ez nem csak Nagyhindre jellemző, ugyanis a környékbeli nyelvjárásokban is megtalálható (vö. SÁNDOR 2000: 99).

Egy idős férfi adatközlőm spontán beszédében figyeltem fel egyetlen alkalommal az *erdé* szóra, de azt ő elszólásként fogta fel, és rögtön a köznyelvi *erdő* alakban ismételte meg.

5.2. Illabialitás hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt

13. üszök (gabonán): <i>üszök, (iszék)</i> <i>üszök</i>	<i>tőtökāpusztā, tőtökāpusztā</i>
41. üszök (kukoricán): <i>iszök, üszök, (iszék)</i>	425. böllér: <i>élé, ölö, <héntés></i> <i>disznóölő,</i>
<i>üszök, üszög</i>	<i>héntés</i>
87. gyümölcs: <i>gyümölcs, (gyimécs)</i>	432. tőpörtyű: <i>tēpérté, tēpértí, tēpértü</i>
<i>gyümölcs</i>	<i>tēpértü, oskvár</i>
102. szőlő: <i>szöllő, (széllé)</i> <i>szöllő, szöllő,</i>	438. pörzsöl: <i>pörzsé, pörzsé</i> <i>pörzső,</i>
<i>szőlő</i>	<i>pörzsől</i>
132. ösztöke: <i>ösztoke, (észteke)</i> <i>ösztoke</i>	505. könyök: <i>könyök</i> <i>könyök</i>
137. göröngy: <i>hánt, <görönd>, <gő-</i>	507. ököl: <i>ököl</i> <i>ököl</i>
<i>röngy></i> <i>hánt, görönygy</i>	511. középsőujj: <i>középsőúj, középséúj,</i>
160. küllő: <i>küllé, küllő</i> <i>küllő</i>	<i><középúj></i> <i>közepső, közepsőúj</i>
181. kévekötfő: <i>kétéfa, kötéfa</i> <i>kötőfa,</i>	512. gyűrűsujj: <i>gyűrűsúj</i> <i>gyűrűs, gyűrűsúj</i>
<i>kívekötőfa</i>	525. bütyök: <i>bütyök</i> <i>bütyök</i>
203. küszöb: <i>küszöb, (kiszéb)</i> <i>küszöb</i>	530. zömök: <i>köpcös</i> <i>köpcös</i>
221. öblögeti: <i>öblögeti, (éblögetyi)</i>	552. tüszög: <i>tüsszég</i> <i>tüsszög, krākog</i>
<i>öblögetyi, öblögeti</i>	554. füttyöl: <i>sihít, sípó, sípol, <füttyöl></i>
224. tükör: <i>tyűkör, (tyikör)</i> <i>tyűkör, tükör,</i>	<i><füttyő></i> <i>füttyő, füttyöl</i>
<i>tükör</i>	557. köhög: <i>kéhég, köhög</i> <i>köhent, köhög,</i>
244. söprű: <i>sépre, söprő, (sépre)</i> <i>söprő,</i>	<i>krākog</i>
<i>ciroksöprő</i>	608. mennydörög: <i>zereg, zörög</i> <i>zörög,</i>
248. zsírosbödön: <i>lātkā, dōböny</i>	<i>dörög</i>
<i>zsírosdōböny, lātkā, bōdönke</i>	614. göncölszekér: <i>gēncēlszekér,</i>
262. bölcső: <i>bőcső, (bécse), (bécse)</i> <i>bőcső</i>	<i>gōncōlszekér</i> <i>gōncōlszekér</i>
284. üllő: <i><ülő>, <üllő>, bāpkā</i> <i>ülő, üllő</i>	656. csütörtök: <i>csütörtök, (csütérték)</i>
315. csődör: <i>csédēr, csődör</i> <i>csődör</i>	<i>csütörtök</i>
329. üsző: <i>isző, üszé, üsző</i> <i>üsző</i>	670. ötször: <i>öccör, (ēccēr)</i> <i>öccör</i>
344. ürü: <i>ürü</i> <i>ürü</i>	686. könnyű: <i>könnyí, kēnnyí</i> <i>könnyű</i>
398. köpül: <i>képé</i> <i>köpő, köpöl</i>	691. sűrű: <i>sűrő, (síré)</i> <i>sűrő</i>
400. pörkölt: <i>pörkőtt, pörköt, (pērkét),</i>	692. bűnös: <i>bűnöss, (bínöss)</i> <i>bűnös,</i>
<i><pāprikās></i> <i>pörkőtt, pāprikās, gulās,</i>	<i>vétkēs, vītēs</i>
<i>pērkēlt</i>	693. hűvös: <i>hívēs</i> <i>hűvöss, hűvös, hűvös</i>
402. töltött káposzta: <i>tétöt kāpusztā, tétöt</i>	704. középső: <i>középső, (közepsé),</i>
<i>kāpusztā, tőtöt kāpusztā, tőtöt kāpusztā</i>	<i>(kēzēpsé)</i> <i>közepső, közepső</i>

713. bűdös: *bűdöss*, (**bidöss**) || *bűdöss*,
bűdös, *bűzöss*, *bűzös*
714. vörös: *vöröss*, <**vöröss**> || *vörös*,
rozsdászinó, *rozsdás*
743. kölcsön: *kőccsön*, (**kéccsön**),
[*kölcsön*] || *kőccsön*, *kölcsön*
780. jövök: *gyűjök*, (**gyijék**), <**gyijök**>,
gyüvök || *gyűjök*, *gyüvök*
816. lövök: *lövök*, (**lövök**) || *lövök*
845. fürdöttem: *fürdöttem*, (**firdöttem**),
(**fürdöttem**) || *fürdöttem*, *fürdöttem*
846. fürödni: *fürdeni*, (**firdeni**) || *fürödni*,
fürödni
847. fürösztí: **firisztí**, **firészti** || *fürösztí*,
fürdetyi, *fürdėti*
868. köszönöm: *köszönöm*, (**készénem**) ||
köszönöm
873. könyörög: *könyörög*, (**kényerég**) ||
könyörög, *kereddik*, *rimánkogyik*
899. ütötte: *ütötte* || *ütötte*
909. lökdös: *lögdös* || *lögdös*
915. fürödni: *fürdenyi*, (**firdenyi**) ||
fürdenyi, *fürdeni*
924. gyűszű: *gyűszű*, (**gyíszé**) || *gyűszű*
929. kőműves: **kémivess** || *kőművess*,
kőműves, **kőmives**
932. püspök: *püspök*, (**pispek**) || *püspök*
935. ördög: *ördög*, (**ördög**) || *ördög*
948. gödör: *gödör* || *gödör*
958. főkötő: **fikető**, (**fiketé**) || **fikető**
998. ökör: *ökör*, (**ekör**) || *ökör*
999. ökröt: *ökröt*, (**ekröt**) || *ökröt*
1000. ökrünk: **ekrink**, *ökrink* || *ökrünk*
1001. ökrötök: *ökrötök*, (**ekrötök**) ||
ökrötök
1005. vödör: **vedér**, *vödör* || *vödör*, **vedér**,
puttony
1006. vödröt: **vedrét**, *vödröt* || **vedrét**,
vödröt, *puttont*
1009. tücsök: **ticsök**, *tücsök*, (**ticsék**) ||
tücsök
1010. tücsök: **ticsök**, *tücsök*, **ticsék** ||
tücsök
1050. tűzhöz: *tyűzhö*, (**tyízhö**) || *tyűszhő*,
tűszhő
1107. pünkösdkor: *pünkösdkor*, (**pinkéskor**)
|| *pünkösdkor*
1108. pünkösdi: *pünkösdi*, (**pinkésdi**) ||
pünkösdi
1133. tövestül: *tövestül*, (**tövesté**) || *tövestül*
1134. gyűrű: *gyűrű*, (**gyíré**), <**gyűrő**> ||
gyűrű, *gyűrű*
1135. gyűrűje: *gyűrűje*, (**gyíréje**) || *gyűrűje*,
gyűrűje

A fenti szavak köznyelvi változataiban a labiopalatális fonémák hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben is szerepelnek. 75 köznyelvi lexémából 63 esetben illabiális fonémacerét is találunk. (Tehát a köznyelvi szavak 84%-át illabiális változatban használták.) Ez a jelenség az alakváltozatokkal együtt 77 lexémában érvényesül, melyekből 42 „régies”, 3 pedig „ritkán használt” minősítést kapott a nyelvatlaszban. Jelenleg öt lexémában bukkantam rá illabiális hanghelyettesítésre. Ezek közül a *vedér*, *vedrét*, *fikető* szavak gyakrabban jelentkeztek. Az utóbbi főként idősebb adatközlőkkel folytatott irányított beszélgetések során bukkant fel, miközben a régi ruházatkodási szokásokról beszélgettünk. A *kőműves* szó archaikusnak számít, a *pérkelt* pedig ritkán használt.

5.2. Az illabiális változatok helyett jelentkező egyéb tájszavak

20. bükköny: *polovnyik*, *lënnëk* || *polovnyik*
105. fürt (kicsi): <*sztrápc*> || *sztrápcá*,
sztrápc, *fürt*
106. fürt (éretlen): *ëgrës* || *sárjú*, *sárjúfürt*
141. ökrös szekér: *szekír*, *szekér* || *szekér*
183. legfelső kéve: *páp* || *páp*, *pápkíve*
198. kakasülő: *kákázsgërendá*, <*pánt*> ||
gërendá
208. fülke: *vákáblák* || —
212. függöny: *fírhanG* || *fírhang*, *függöny*
228. lámpaüveg: *cilindër* || *cilindër*
234. takaréktűzhely: *tráncport*, *sporhëlt* ||
tráncport, *sporhëlt*, *spárhëlt*

241. csipővas: — || *kislápāt*
 245. sütőlapát: *lápāt* || *lápāt, sütőlápāt*
 259. fanyelű bicska: *bicság* || *bicság, bicsák*
 261. fejőedény: *zsétār* || *zsétār, kànnà*
 286. fenőtök: *tokmāny* || *tokmāny, tok*
 331. bal oldali ökör: *nyergēs* || *ökör*
 332. jobb oldali ökör: *rudās, bárázdās* || *bárázdās ökör*
 337. üzekedik: *folyāt, folāt* || *foját*
 442. kezelő: *gállér, gállérká, <mándzséta>* || *ujjá, mándzsétta*
 458. ellenzős sapka: *micisipká* || *sipká, micisipká*
 480. sógornóm: *āngyiká, āngyom* || *sógorásszonyom, svágrinām*
 494. szemüveg: *okullār* || *okullaré, szemüveg*
503. köldök: *pupék* || *kődök, pupék*
 515. csipő: *csíp* || *csípő*
 516. csipője: *csípe* || *csípeje, csípője*
 523. szemölcs: *tyúkseg, tyúksegg* || *szēmőcs, tyúksegg*
 532. himlőhelyes: *ráposs, rápos* || *rápáncsos*
 535. szeplős: *rágvās* || *szēplős, pēháví*
 571. nyúvi (a kendert): *szággáttyá* || *szággáttyá, szággát*
 581. szövőszék: *szātvá* || *szātvá*
 587. szőlőkaró: *káró* || *szöllőkáró, ágácskáró, káró*
 588. löre: *csēngēr* || *csingēr*
 627. tövisszúró gébics: *szériszárká* || *szárká*
 642. bögöly: *bágó, gágoly* || *bögő*
 643. zümmög: *búg* || *búg, zúg, zümmög*

A fenti csoport kialakítását azért tartottam fontosnak, mert a köznyelvi labio-palatális fonémákat tartalmazó szavak helyett a nagyhindi nyelvjárás itt nem az illabiális megfeleléseket, hanem más tájszavakat használt. Az illabialitás mértéke és annak változása tehát ezekkel a szavakkal nem vizsgálható. A kérdőívbe a dolgozat célkitűzése — a köznyelvi labio-palatális magánhangzók nagyhindi előfordulásának felmérésére — miatt kerültek bele. Érdekes azonban, hogy a jelenlegi adatokban már 44%-ban a köznyelvi változatok dominálnak a sajátos tájszavak mellett.

6. Összefoglalás

A vizsgálat összefoglalásaként elmondható, hogy „A magyar nyelvjárások atlaszá”-ban 231 nagyhindi lexémában találhatunk a labiális *ö, ő, ü, ú* helyett illabiális *ë, é, i, í* fonémákat. A 231 szóból, 34 alakváltozatoként szerepel, például *fihess ~ fíjes (füves)*; *csiplégíp ~ csiplégép (cséplőgép)*; *tépérté ~ tépérti (tö-pörtyű)*; ebből két esetben három alakváltozatot is találhatunk, például *vélegíny ~ vélegény ~ véllegíny (vőlegény)*; és van egy négy alakváltozatú lexéma is: *szekérkenyécs ~ szekérkenécs ~ kenécs ~ szekérkenyé (kocsikenőcs)*. Az alakváltozatokat leszámítva és a nyelvatlasz adatait összesítve megállapíthatjuk, hogy a 262 köznyelvi lexéma helyett 197-ben találunk a nagyhindi nyelvjárásra jellemző illabiális fonémát. A jelenség tehát 75%-ban volt jellemző „A magyar nyelvjárások atlaszá”-ból vett kérdések válaszainak gyűjtése idején. Az egyes csoportok szerint legjellemzőbben hangsúlyos helyzetben történt az illabiális hanghelyettesítés (90%).

A 2004-es gyűjtés során Nagyhinden összesen 17 szóban találtam a köznyelvi labiális *ö, ő, ü, ú* helyében illabiális *ë, é, i, í* hangokat. A kapott szavak a következők: *gēbre, gēbrike, fírész, pērkēlt, gēríny, gērín, siket, ikēt, éssze, ésszi,*

kőmives, főkötő, vödör, vödört, kerttyék, file, szívek. Látható, hogy a szavak között három alakváltozatpár is szerepel: *gēbre ~ gēbrike (bögre); gēriny ~ gērín (görény); ěssze ~ ěsszi (össze)*; egy pedig toldalékos alakpár: *vödör ~ vödört (vödör ~ vödört)*. Kimutatható tehát, hogy 2004-ben a vizsgált 262 köznyelvi lexéma helyett 14-ben található meg az illabiális nagyhindi fonémahelyettesítés (ez 5,3%). Hangsúlyos helyzetben maradt fenn a legtöbb illabiális lexéma.

Az adatok alapján összefoglalásként megállapítható, hogy a nagyhindi nyelv- (járás)sziget sajátos hangtani jelensége napjainkban csak ritka nyomokban lelhető fel, és a teljes kihalás szélére került.

PRESINSZKY KÁROLY

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA szerk. (1947): *Mutatvány a magyar nyelvatlasz próbagyűjtéseiből.* Bp.
- BENKŐ LORÁND–LŐRINCZE LAJOS (1951): *Magyar nyelvjárási bibliográfia.* Bp.
- BLASKOVICS JÓZSEF (1993): *Az újvári ejálet török adóösszeírásai.* Pozsony.
- DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk. (1975): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései.* Bp.
- FNESZ. = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Bp., 1988.
- FODOR KATALIN (2001): Nyelvjárási hangtani jelenségek. In: *Magyar dialektológia.* Szerk. KISS JENŐ. Bp. 325–50.
- Gy. 1. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Bp., 1966.
- IMRE SAMU (1971): *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Bp.
- KISS JENŐ (1981): *Nyelvjárási tanulmányok.* MNyTK. 159. sz. Bp.
- KISS JENŐ (1998): A magyar dialektológia s újabb feladatai az ezredfordulón. *Magyar Tudomány*, 43: 929–35.
- KISS JENŐ (2001): A regionális nyelvhasználat társadalmi rétegződése. In: *Magyar dialektológia.* Szerk. KISS JENŐ. Bp. 178–201.
- LANSTYÁK ISTVÁN (1988): Nyelvjárás, nyelvjárásziget, nyelvshiget. *Hét*, 33/22: 11.
- PRESINSZKY KÁROLY (2000): *A nagycétényi magyar beszélőközösség anyanyelvhasználata.* Nyitra. Kézirat.
- SÁNDOR ANNA (2000): *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban.* Pozsony.
- ŠÚSR. = *Štatistický úrad Slovenskej republiky: Sčítanie obyvateľov, domov a bytov.* Bratislava, 2001.
- TÁTRAI PATRIK (2002): *A Nyitrai járás etnikai földrajza.* Budapest. Kézirat.